

Ewa Milczarek

SYMBOLE I STROJE RELIGIJNE
W PRZESTRZENI PUBLICZNEJ – UWAGI
NA TŁE ORZECZNICTWA EUROPEJSKIEGO
TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA

WPROWADZENIE

Sfera wolności i autonomii jednostki, w tym wolności religijnej, jest kluczowa dla uznania jej podmiotowości oraz określenia roli w państwie. Jak wskazuje G. Jellinek źródłem idei praw człowieka jest właśnie wolność sumienia i religii [Jellinek 1895]. Obecnie wolność ta uznawana jest za jeden z filarów ustrojów demokratycznych realizujący postulat wolności i pluralizmu światopoglądowego. Regulacje chroniące tę wolność znalazły się we wszystkich istotnych aktach międzynarodowych traktujących o prawach człowieka, w tym Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka¹ czy Europejskiej Konwencji Praw Człowieka². Wolność ta stanowi jedną z najstarszych wolności obywatelskich, co znalazło odzwierciedlenie w umocowaniu jej już w pierwszych konstytucjach pisanych. Wolność sumienia

DR EWA MILCZAREK – Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Szczeciński; adres do korespondencji: ul. Narutowicza 17A, 70-240 Szczecin, Polska; e-mail: ewa.milczarek@usz.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0003-0726-0959>

¹ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, przyjęta i proklamowana rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 10 grudnia 1948 r., 217 A (III), art. 18.

² Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r., Nr 61, poz. 284 [dalej: EKPCz; Konwencja], art. 9.

i wyznania jest wolnością osobistą [Cebula 2011, 29] i ma charakter podmiotowy bezwzględny. Składa się ona z trzech innych wolności: wolności myśli, wolności sumienia i wolności wyznania [Sobczak i Gołda-Sobczak 2012, 27]. Chroni zarówno prawa jednostki, jak również prawa kolektywne wspólnot ludzi wierzących, czyli funkcjonowania kościołów i innych związków wyznaniowych. Prawo to obejmuje wolność uzewnętrzniania swoich przekonań indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, w tym noszenia strojów i symboli religijnych.

Normatywna regulacja wolności sumienia i wyznania w konstytucjach państw europejskich jest niejednolita. Wspólną dla państw demokratycznych treść normatywną tej wolności ustaliła EKPCz oraz związane z nią orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka³ [Korzeniewska-Lasota 2011b, 211]. Wypracowanie wspólnych standardów jest kwestią znalezienia odpowiedniego konsensusu pozwalającego państwom realizować politykę obecności symboli i strojów zgodnie z oczekiwaniami społecznymi i indywidualnymi uwarunkowaniami wewnętrznymi. W tym kontekście istotne jest znalezienie balansu pomiędzy neutralnością przestrzeni publicznej, a prawem do wyrażania swoich uczuć religijnych. Celem badawczym artykułu jest określenie standardów dopuszczalności strojów i symboli religijnych w sferze publicznej w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

1. SYMBOLE I STROJE RELIGIJNE JAKO FORMA REALIZACJI WOLNOŚCI SUMIENIA I WYZNANIA

Jedną z form realizacji wolności sumienia i wyznania jest prawo do jej uzewnętrzniania indywidualnie⁴ lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie. L. Garlicki interpretuje „uzewnętrznianie” w dosyć szeroki sposób, jako interakcję posiadanych przekonań na *forum externum* z innymi członkami społeczności [Garlicki 2010, 565]. Należy w tym miejscu zauważyć, że zarówno w treści EKPCz, jak i w literaturze na temat praw człowieka, trudno doszukać się jednoznacznej definicji, czym jest manifestowanie przekonań religijnych. Konwencja wymienia jedynie w sposób

³ Dalej: ETPC; Trybunał.

⁴ Wyrok ETPC z dnia 25 maja 1993 r. w sprawie *Kokkinakis przeciwko Grecji*, skarga nr 14307/88.

egzemplaryczny pewne formy manifestowania, nie precyzując jednak, na czym ono ściśle polega [Szubtarski 2016, 189]. Ta niejednoznaczność przekłada się na znaczną liczbę spraw zaistniałych przed ETPC, zwłaszcza tych oddalonych jako błędnie zakwalifikowane [Rozner 2002, 119].

Możliwość dokonywania przez jednostkę, w granicach prawa, swobodnych wyborów stanowi warunek urzeczywistnienia przysługującej jej godności oraz wolności [Orzeszyna 2017, 19; Wroceński 2016, 3]. Zaznaczyć na marginesie należy, iż – aby powoływać się na wolność wyznania przed sądem – powód musi udowodnić, że spełnione są trzy warunki: 1) warunek systemu przekonań – system przekonań osoby zainteresowanej musi być systemem przekonań w sensie prawnym; 2) warunek manifestacji – wskazana praktyka musi być manifestacją systemu wierzeń; 3) warunek szczerości – osoba musi naprawdę wierzyć w to, w co twierdzi, że wierzy [Wolff 2021, 259]. Warunki te chronić mają prawo to przed zniekształceniami spowodowanymi oczywistą niepoważnością systemu wierzeń (jak w przypadku ruchu pastafarian i żądań związanych z umieszczaniem w dokumentach publicznych zdjęć z durszlakiem na głowie⁵) czy powoływaniem się na to prawo wybiórczo i niekonsekwentnie⁶. Podkreślić przy tym należy, że państwo nie może dyktować, w co dana osoba ma wierzyć, ani podejmować kroków zmuszających ją do zmiany przekonań⁷. Zadanie Trybunału nie polega na abstrakcyjnym rozstrzyganiu, czy zespół przekonań i związane z nimi praktyki można uważać za „religię” w rozumieniu Konwencji. W przypadku braku zgody na poziomie europejskim co do natury religijnej danej grupy (np. scjentologów) ETPC może się opierać w tej materii na stanowisku władz krajowych [Nowicki 2010, 567-85].

W Europie, w której to chrześcijaństwo miało największy wpływ na kulturę i życie społeczne, manifestowanie swojego wyznania za pośrednictwem stroju nie miało charakteru powszechnego (z wyjątkiem osób pełniących posługę). Strój zatem był wypadkową norm społecznych i moralności publicznej, oraz co istotne obejmował m.in. powszechność odsłaniania twarzy. Niektóre kraje rozdzieliły życie publiczne od religii, czego przykładem

⁵ Decyzja ETPC z dnia 9 listopada 2021 r. w sprawie *de Wilde przeciwko Niderlandom*, skarga nr 9476/19.

⁶ Wyrok ETPC z dnia 5 kwietnia 2005 r. w sprawie *Kosteski przeciwko Macedonii*, skarga nr 55170/00.

⁷ Wyrok ETPC z dnia 12 kwietnia 2007 r. w sprawie *Ivanova przeciwko Bułgarii*, skarga nr 52435/99.

może być Francja, która już na początku XX w. ustanowiła zasadę laickości [Falski 2016, 9-31]. W innych religiach i kulturach stroje, jako środek manifestowania poglądów religijnych, są praktykowane, w tym wskazać można burki i hidżaby [Kuriata 2014, 143-67]. Moralność publiczna, której wyrazem jest też prawo, obejmuje głównie ochronę wymiaru duchowego społeczeństwa, jego tożsamości, moralności zbiorowej i osobowej oraz normy przyzwoitości publicznej [Buksiński 2017, 38-39]. Zetknięcie i konieczność współistnienia ze sobą rozmaitych kultur doprowadziła do różnego rodzaju napięć, szczególnie związanych ze strojami i symbolami religijnymi [Grzelak 2009, 361-70; Killian 2007, 305-20].

Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań w postaci symboli i strojów religijnych, zgodnie z EKPCz, może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez prawo (w polskim tłumaczeniu Konwencji – ustawę) i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób (art. 9 ust. 2 EKPCz). Wyjątkowość systemu ustanowionego przez EKPCz polega na zapewnieniu ochrony praw człowieka na płaszczyźnie międzynarodowej w drodze postępowania sądowego [Herdegen 2006, 14]. Judykaturę dotyczącą wolności sumienia i wyznania można podzielić na kilka grup: orzecznictwo dotyczące konfliktów sumienia i religii w miejscu pracy, obecności przedmiotów kultu religijnego w miejscach publicznych, nauki religii w szkołach publicznych, zabiegów medycznych, odmowy leczenia ze względów religijnych, ubioru religijnego, uboju rytualnego oraz korzystania ze środków odurzających ze względów religijnych [Serzhanova i Tuora-Schwierskott 2018, 313]. W niniejszym artykule poddane analizie zostanie orzecznictwo ETPC w zakresie ograniczenia manifestowania swojego wyznania za pomocą symboli i strojów pod kątem przyczyn i granic możliwej ingerencji.

2. KWESTIA „BEZPIECZEŃSTWA”

W PROBLEMATYCE OGRANICZANIA WOLNOŚCI RELIGIJNEJ

„Bezpieczeństwo” ma istotne znaczenie zarówno dla państwa jako instytucji publicznej, jak również społeczeństwa czy też pojedynczych jego członków, dlatego też powinno być postrzegane w kategorii dobra wspólne-

go [Czuryk 2018, 15]. Strój religijny może utrudniać identyfikację lub ograniczać możliwości korzystania ze środków bezpieczeństwa. Konieczne jest zatem wskazanie warunków, w których to zdjęcie części stroju religijnego będzie konieczne i proporcjonalne dla osiągnięcia tego celu.

W sprawie *Mann Singh przeciwko Francji*⁸ Trybunał rozważał kwestię zakrywania twarzy utrudniającej identyfikację. W przedmiotowej sprawie praktykujący Sikh zarzucił, że nałożenie na niego wymogu wykonania zdjęcia do prawa jazdy bez nakrycia głowy ingeruje w jego życie prywatne oraz w jego wolność wyznania i sumienia. Skarżący zarzucił, że przedmiotowe przepisy nie przewidywały odrębnego traktowania członków społeczności sikhijskiej. Trybunał zauważył, że umieszczenie w prawie jazdy zdjęć, które pokazują osobę bez nakrycia głowy, jest wymagane przez władze dla celów bezpieczeństwa publicznego, prawa i porządku, szczególnie w sytuacji kontroli przestrzegania przepisów drogowych, by umożliwić władzom identyfikację kierowcy i weryfikację jego uprawnienia do prowadzenia pojazdu.

Podobnie w przypadku konieczności zdjęcia chusty przez praktykującą muzułmankę w celu sprawdzenia tożsamości. Jest to dopuszczalne, jeżeli po pierwsze służy to uzasadnionemu celowi w postaci bezpieczeństwa publicznego, a po drugie zobowiązanie takie jest ograniczone czasowo⁹. Jeżeli środek jest stosowany jedynie sporadycznie (jak np. w trakcie kontroli na lotnisku), to ma charakter dopuszczalny¹⁰. Państwo ma możliwość wprowadzenia dla bezpieczeństwa obowiązku odkrywania twarzy w miejscach publicznych¹¹, czyli wprowadzić np. zakaz noszenia burek. Nakaz zdjęcia symbolu religijnego może dotyczyć również bezpieczeństwa osoby, której nakaz ten będzie dotyczył, np. w przypadku konieczności korzystania z kasków w trakcie jazdy motocyklem.¹²

⁸ Wyrok ETPC z dnia 18 listopada 2008 r. w sprawie *Mann Singh przeciwko Francji*, skarga nr 24479/07.

⁹ Wyrok ETPC z dnia 4 marca 2008 r. w sprawie *El Morsli przeciwko Francji*, skarga nr 15585/06.

¹⁰ Wyrok ETPC z dnia 11 stycznia 2005 r. w sprawie *Phull przeciwko Francji*, skarga nr 35753/03.

¹¹ Wyrok ETPC z dnia 1 lipca 2014 r. w sprawie *S.A.S. przeciwko Francji*, skarga nr 43835/11; wyrok ETPC z dnia 11 lipca 2017 r. w sprawie *Belcacemi i Oussar przeciwko Belgii*, skarga nr 37798/13.

¹² Wyrok ETPC z dnia 12 lipca 1978 r. w sprawie *X przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 7992/77.

3. OCHRONA PRAW I WOLNOŚCI INNYCH OSÓB

Symbole, takie jak krzyż czy chusta, wyrażają zarówno wartości *stricte* religijne, ale również inne dobra kulturowe i historyczne [Romanko 2013, 208]. Mogą one również wpływać na prawa i wolności innych osób. Tematem budzącym duże zainteresowanie, również w Polsce, jest występowanie krzyża w przestrzeni publicznej, takiej jak szkoły czy urzędy. Kwestia ta z jednej strony budzi szerokie kontrowersje, a z drugiej nie jest jednoznaczna pod kątem oceny prawnej. Jaskrawym przykładem tego może być sprawa *Lautsi przeciwko Włochom*, która doczekała się dwóch skrajnych orzeczeń. Sprawa dotyczyła obecności krzyży na salach lekcyjnych w szkołach publicznych we Włoszech. Skarżąca zarzucała, że wystawianie krzyży w klasach szkół publicznych jest sprzeczne z zasadą świeckości państwa. Powołała się w tym miejscu na orzeczenie Sądu Konstytucyjnego, który uznał obecność krucyfiksów w lokalach wyborczych za sprzeczne z tą zasadą. ETPC w wyroku z 2009 r. uznał, że w istocie na Państwie ciąży obowiązek powstrzymania się od nawet pośredniego narzucania wiary w miejscach, w których osoby są od niego zależne, w tym szczególnie dzieci. Państwo w wykonywaniu swych funkcji w dziedzinie wychowania i nauczania powinno zapewnić, by wiedza była przekazywana w obiektywny, krytyczny i pluralistyczny sposób, szanujący przekonania religijne i filozoficzne rodziców. Obecność krucyfiksu mogła być interpretowana przez uczniów jako znak religijny przez co mogli oni odczuwać, że są kształceni w środowisku szkolnym określanym poprzez pryzmat danej religii. Obligatoryjne wywieszanie symbolu danego wyznania w ramach wykonywania władzy publicznej w specyficznych dziedzinach podlegających kontroli Państwa, a zwłaszcza w klasach, ogranicza prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie z ich przekonaniem oraz prawa uczniów do tego, by wierzyć albo nie wierzyć¹³. Wyrok wywołał publiczne poruszenie ze względu na powszechność tej praktyki w Europie. Włochy, wraz z poparciem dwudziestu innych krajów Rady Europy odwołały się skutecznie od wyroku. W orzeczeniu z 2011 r. ETPC w składzie Wielkiej Izby ocenił już sytuację diametralnie inaczej wskazując, że krzyże w salach lekcyjnych w szkołach państwowych we Włoszech przyznawały dominującej w kraju

¹³ Wyrok ETPC z dnia 3 listopada 2009 r. w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom*, skarga nr 30814/06.

religii szczególnie widoczne miejsce w środowisku szkolnym, ale same w sobie nie mogły wystarczająco świadczyć o procesie indoktrynacji. Obecność krzyży nie była związana z obowiązkową nauką o chrześcijaństwie, nic nie wskazywało także na to, że władze szkoły były nietolerancyjne dla uczniów innych wyznań, niewierzących lub uczniów o niereligijnych przekonaniach filozoficznych¹⁴.

EKPCz pozostawia w wielu kwestiach dozę swobody interpretacyjnej, pozwalając w tak delikatnych kwestiach dostosowywać rozwiązania do modelu państwa [Korzeniewska-Lasota 2011a, 477]. W kwestii krzyży w przestrzeni publicznej konieczne jest zatem przeprowadzenie dialogu w celu znalezienia konsensusu społecznego [Romanko 2013, 207-26]. Granic i znaczenia wolności religijnej nie można postrzegać bez uwzględniania całego kontekstu kulturowego i atmosfery społecznej [Torfs 2016, 18]. Na marginesie, o ile obecność tego typu znaków religijnych w państwie, w którym religia ta ma charakter dominujący, jest zgodna z Konwencją, to Trybunał wskazuje że obowiązkowe lekcje tejże religii w szkołach publicznych stanowią już naruszenie praw i wolności innych osób¹⁵. Warto jednak wskazać, że symbole i praktyki światopoglądowe obecne w szkole, która swoją formułą nawiązuje do danego światopoglądu (np. szkoły katolickie), nie podlegają zakwestionowaniu [Kamiński 2010, 45-47].

Nauczycielowi, jako jednostce, przysługuje wolność myśli, sumienia i religii, a także prawo manifestowania swoich przekonań. Do wykonywanych zadań musi jednak podchodzić z pełnym profesjonalizmem. Nie może wykorzystywać swojej pozycji do narzucania osobistych przekonań swoim podopiecznym [Romanko 2015, 198]. W sprawie *Dahlab przeciwko Szwajcarii*¹⁶, w której to nauczycielka domagała się możliwości noszenia chusty, Trybunał odmiennie niż w przypadku innego symbolu – krzyża, uznał że wolność wyznania ulega w tym przypadku ograniczeniom. Wskazał, że noszenie chusty, jako narzucone kobietom może mieć efekt prozelicki, którego to nie można pogodzić z zasadą równości płci oraz z przesłaniem tolerancji, poszanowania innych, a zwłaszcza równości i niedyskryminacji,

¹⁴ Wyrok ETPC z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom*, skarga nr 30814/06.

¹⁵ Wyrok ETPC z dnia 9 października 2007 r. w sprawie *Hasan i Eylem Zengin przeciwko Turcji*, skarga nr 1448/04.

¹⁶ Wyrok ETPC z dnia 15 lutego 2001 r. w sprawie *Dahlab przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 42393/98.

które wszyscy nauczyciele w społeczeństwie demokratycznym powinni przekazywać swoim uczniom. Pracownik służby cywilnej musi liczyć się ze świadomością, że państwo może nakazać mu nosić przepisowy strój, który ma zastosowanie w tym samym stopniu do wszystkich pracowników sektora publicznego, bez względu na ich funkcje lub przekonania religijne¹⁷. Zgodnie z utrwaloną linią orzecniczą ETPC w społeczeństwie demokratycznym państwo może ograniczyć noszenie chusty islamskiej, jeśli szkodzi to przedmiotowi ochrony praw człowieka¹⁸. Ograniczenie to nie może mieć jednak charakteru stygmatyzującego oraz zachowana musi zostać zasada proporcjonalności [Falski 2021, 250].

Ograniczenia dotyczące noszenia chusty dotyczyć mogą nie tylko urzędników państwowych, ale również osób korzystających z przestrzeni publicznej, takich jak np. uczniów czy studentów. Wskazać należy, że wolność sumienia i wyznania, jako wywodząca się wprost z godności człowieka, przynależy również dzieciom. Dziecko pojawia się jednak w systemie międzynarodowej ochrony praw człowieka jako swoisty nośnik prawa rodziców do realizacji pełni swojej władzy rodzicielskiej w aspekcie wychowania religijnego [Perdek 2017, 219]. Trybunał wskazał, że należy wziąć pod uwagę wpływ noszenia chusty islamskiej przez uczniów i studentów, jako symbolu często prezentowanego albo postrzeganego jako absolutny obowiązek religijny, na te osoby, które zdecydowały się na jej nienoszenie¹⁹. Dodatkowo utrudniać lub uniemożliwiać może to realizację niektórych obowiązkowych aktywności uczniów, takich jak lekcje wychowania fizycznego²⁰. Państwo ma możliwość wprowadzenia ogólnego zakazu noszenia przez uczniów symboli ujawniających w sposób ostentacyjny ich przynależność religijną, czego konsekwencją może być oddalenie ucznia na nauczanie korespondencyjne lub relegowanie ze szkoły²¹. Ograniczenie w kwestii

¹⁷ Wyrok ETPC z dnia 24 stycznia 2006 r. w sprawie *Kurtulmuş przeciwko Turcji*, skarga nr 65500/01.

¹⁸ Wyrok ETPC z dnia 3 maja 1996 r. w sprawie *Karaduman przeciwko Turcji*, skarga Nr 16278/90.

¹⁹ Wyrok ETPC z dnia 10 listopada 2005 r. w sprawie *Leyla Şahin przeciwko Turcji*, skarga nr 44774/98.

²⁰ Wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2008 r. w sprawie *Dogru przeciwko Francji*, skarga nr 27058/05 i *Kervanci przeciwko Francji*, skarga nr 31645/04.

²¹ Wyrok ETPC z dnia 30 maja 2009 r. w sprawach *Aktas przeciwko Francji* (nr 43563/08); *Bayrak przeciwko Francji* (nr 143083/08); *Gameleddyn przeciwko Francji* (nr 18527/08); *Ghazal przeciwko Francji* (nr 29134/08); *J. Singh przeciwko Francji* (nr 25463/08); *Singh przeciwko Francji* (nr 27561/08).

ubioru uczniów, o ile jest oparte na jasnych zasadach i proporcjonalne do celu w postaci ochrony porządku praw i wolności innych osób oraz zachowania neutralności, jest dopuszczalne²².

W przypadku studentów czy uczniów ograniczenia wolności sumienia i wyznania są spowodowane troską o neutralność procesu edukacyjnego i ochronę podatnej na wpływy grupy będącej pod kuratelą państwa. Inny zakres ograniczeń będzie dotyczył dorosłych osób. I tak jak funkcjonariusze publiczni mogą podlegać obowiązkowi powściągliwości, neutralności oraz bezstronności, włącznie z zakazem noszenia symboli religijnych i ubrań wyrażających przekonania religijne podczas wykonywania publicznych obowiązków, tak nie dotyczyć to będzie zwykłych obywateli²³. Obywatel może znaleźć się w dwóch sytuacjach w związku z publicznym okazywaniem swojej wiary przy pomocy stroju lub symboli: w sytuacji oficjalnej (np. jako świadek w sądzie) oraz w miejscu publicznym ogólnodostępnym. W pierwszym przypadku regulacja dotycząca noszenia symboli religijnych w instytucjach publicznych, uzasadniona może być zasadą neutralności religijnej posiadającej pierwszeństwo przed prawem do wyrażania własnej religii²⁴, jednak zakres możliwości skorzystania z ograniczeń w tym zakresie jest wąski. Ograniczenia mogą być wprowadzane wyłącznie w słusznym celu, jakim jest ochrona porządku publicznego, by zapobiec zachowaniom, które byłyby lekceważące wobec prawidłowego przebiegu czynności publicznych²⁵. W drugim przypadku ograniczenie nie może dotyczyć noszenia strojów *in genere*, ale połączone musi być z zespołem innych czynności, np. zaangażowaniem w nawracanie poprzez wywieranie niewłaściwej presji na przechodniów. Powodem ograniczeń może być również warunek „życia razem”, czyli zakaz praktyk niezgodnych z komunikacją społeczną niezbędną dla życia w społeczeństwie dla zapewnienia funkcjonowania demokratycznego społeczeństwa (np. zakaz całkowitego

²² Wyrok ETPC z dnia 24 stycznia 2006 r. w sprawie *Köse i 89 innych przeciwko Turcji*, skarga nr 26625/02.

²³ Wyrok ETPC z dnia 5 grudnia 2017 r. w sprawie *Hamidović przeciwko Bośni i Hercegowinie*, skarga nr 57792/15; wyrok ETPC z dnia 18 września 2018 r. w sprawie *Lachiri przeciwko Belgii*, skarga nr 3413/09.

²⁴ Wyrok ETPC z dnia 23 lutego 2010 r. w sprawie *Ahmet Arslan i Inni przeciwko Turcji*, skarga nr 41135/98.

²⁵ Wyrok ETPC z dnia 18 września 2018 r. w sprawie *Lachiri przeciwko Belgii*, skarga nr 3413/09.

zasłaniania twarzy w miejscach publicznych)²⁶. Noszenie chusty nie musi się łączyć z rzeczywistym naruszaniem ładu, lecz może nawiązywać do „symbolicznego” podważania podstawowych wartości demokratycznego porządku, którego istotnym elementem jest brak dyskryminacji i równorzędne traktowanie płci, a tym samym naruszać aksjologię Konwencji [Kamiński 2013, 17]. Generalny i powszechny zakaz noszenia ubrań, za pomocą których manifestowane jest wyznanie, z całą pewnością wykracza jednak poza granice dopuszczalnej ingerencji w wolności gwarantowane przez art. 9 Konwencji [Bartoszewicz 2011, 7].

W przypadku stosowania ograniczeń w przedsiębiorstwach czy innych pozapaństwowych miejscach pracy, ograniczenia noszenia strojów i symboli religijnych mogą być wprowadzane w celu przekazania pewnego wizerunku firmy. Państwa powinny jednak w krajowym systemie prawnym chronić swobodne manifestowanie swojej religii. W przypadku dopuszczenia do możliwości stosowania tego typu ograniczeń, to na państwie spoczywa obowiązek znalezienia właściwej równowagi pomiędzy prawami przedsiębiorstw i pracowników²⁷, by pracodawca nie dokonywał ograniczeń w wolności obywateli w sposób dowolny i nieproporcjonalny (np. gdy pracownik czyni to w sposób dyskretny). Jedynie część krajów wprowadziła do swojego systemu prawnego normy regulujące noszenie strojów i symboli religijnych w miejscu pracy.

PODSUMOWANIE

Człowiek, jako istota materialno-duchowa, wyraża się poprzez działania zewnętrzne, które potwierdzają jego społeczny charakter [Piechowiak 1994-1995, 18]. Zakazy noszenia strojów i symboli religijnych stanowią bez wątpienia ograniczenie wolności sumienia i wyznania. Wolność ta może być ograniczana w wyniku kolizji praw jednostki z prawem kolektywnym, jakimi są: dobro ogółu, zasady współżycia społecznego i ochrona porządku publicznego [Wólkowska 2013, 254-55]. Brak ogólnoeuropejskiego konsensusu wokół regulacji kwestii religijnych wynika ze zróżnicowanego znacze-

²⁶ Wyrok ETPC z dnia 11 lipca 2017 r. w sprawie *Belcacemi i Oussar przeciwko Belgii*, skarga nr 37798/13.

²⁷ Wyrok ETPC z dnia 15 stycznia 2013 r. w sprawie *Eweida i in. przeciwko Wielkiej Brytanii*, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10.

nia kultu religijnego oraz doświadczeń związanych z emigracją osób o odmiennej kulturze i wyznaniu. Państwa, korzystając z przyznanego przez Konwencję marginesu swobody, w kwestii ograniczeń noszenia strojów i symboli religijnych wypracowały różne polityki [Borecki 2011, 196]. Pierwszą jest neutralność przestrzeni publicznej, zauważalna w państwach, takich jak np. Francja, gdzie żadne symbole religijne nie są akceptowane w przestrzeni publicznej. Druga to aktywny pluralizm, w którym dopuszcza się równoczesne uzewnętrznianie na forum publicznym, na różne sposoby, różnych form wiary [Torfs 2016, 20]. Polityka związana z występowaniem w przestrzeni publicznej tylko jednej, oficjalnej religii, obecnie w państwach demokratycznych nie jest akceptowana.

Jak zauważa J. Falski tendencja związana z ograniczaniem w przestrzeni publicznej pewnych strojów czy symboli związana jest z przeważającym motywem radykalnych przekazów ideologicznych wykraczających poza ramy religijne *sensu stricto*, przynajmniej według europejskich standardów [Falski 2018, 55], do których zaliczyć możemy np. burki. Analizowane orzecznictwo ETPC wskazuje, że na tym tle dochodzi w wielu przypadkach do kontrowersji, wynikających w dużej mierze ze zderzenia różnych kultur europejskich z cywilizacjami z innych obszarów geograficznych oraz wartościami, jakim hołduje się w tych kręgach [Sobczak i Sobczak 2012, 95]. Społeczeństwo demokratyczne musi tolerować i chronić pluralizm i różnorodność. Nie ulega wątpliwości, iż większość religijna w państwie ma pełne prawo do korzystania z wolności religijnej, pod warunkiem wszakże, iż jej realizacja nie spowoduje nadania wolności sumienia i wyznania takiego rozumienia, które doprowadzi do jej zaprzeczenia. Ochrona wolności większości nie może bowiem polegać na zaprzeczeniu istoty wolności mniejszości [Zieliński 2010, 165]. Odnosząc się do możliwości dyskryminacji na tle religijnym, Trybunał stwierdził, że niezależnie od wielu możliwych argumentów przeciwnych, rozróżnienie oparte wyłącznie na religii nie może być zaakceptowane, gdyż margines oceny przysługujący państwu jest wąski w sytuacji, gdy sprawa dotyczy dyskryminacji ze względu na przekonania religijne²⁸.

W artykule poddano analizie wyroki ETPC, by wskazać ogólnoeuropejskie standardy korzystania z symboli i strojów religijnych, jako ograniczeń

²⁸ Wyrok ETPC z dnia 23 czerwca 1993 r. w sprawie *Hoffmann przeciwko Austrii*, sprawa nr 12875/87.

wolności sumienia i wyznania. Najczęstszymi przyczynami ograniczeń są bezpieczeństwo i porządek publiczny oraz prawa i wolności innych osób. Analiza wykazała na istnienie czterech różnych grup, w których występować mogą różne poziomy ograniczeń: pracownicy instytucji publicznych, pracownicy przedsiębiorstw prywatnych, uczniowie i studenci w instytucjach publicznych, osoby w sytuacji oficjalnej w kontakcie z instytucją państwa oraz osoby korzystające z przestrzeni publicznej.

Największy katalog ograniczeń może mieć zastosowanie do zasad ubioru urzędników państwowych w trakcie wykonywania obowiązków (w tym nauczycieli), w których to ingerencja ma na celu utrzymanie zasad sekularyzmu i neutralności urzędników państwowych.

Zasada sekularyzmu państwa nie ma zastosowania do zatrudnienia w sektorze prywatnym, które nie wiąże się z zarządzaniem usługą publiczną²⁹. W przypadku przedsiębiorstw prywatnych pracodawca chcąc wypracować określony wizerunek firmy może jednak wprowadzać ograniczenia w ubiorze pracowników. Na państwach ciążyą jednak pozytywne obowiązki w postaci ustanowienia norm chroniących możliwość korzystania przez wierzących z symboli i strojów religijnych. Nie można dopuszczać do pełnej swobody pracodawcy w ograniczeniach wolności sumienia i wyznania, a wytyczne nie mogą mieć charakteru ogólnych i nieprecyzyjnych ograniczeń podstawowych wolności w warunkach zatrudnienia. Ograniczenia muszą leżeć w interesie prawidłowego funkcjonowania przedsiębiorstwa biorąc pod uwagę unikanie niemożliwego do zaakceptowania braku równowagi między prawami pracowników do wykonywania wolności religii a interesami przedsiębiorstwa, jak również między pracownikami w ogólności, np. w aspekcie zezwoleń na nieobecność z powodu świąt religijnych³⁰. Pracodawstwo powinno stworzyć system reguł opartych o kryterium proporcjonalności i niedyskryminacji.

Margines swobody oceny umożliwia państwu wybranie takiej formy edukacji, która najpełniej będzie odpowiadała oczekiwaniom społecznym i nie będzie oderwana od realiów kulturowych i wyznaniowych występują-

²⁹ Cour de cassation, assemblée plénière, wyrok z dnia 25 czerwca 2014 r., nr 13-28.845.

³⁰ Por. Cour d'appel de Saint-Denis-de-la-Réunion, 9 września 1997 r., nr 97/703.306; Haute autorité de la lutte contre les discriminations et pour l'égalité (wysoki urząd do spraw walki z dyskryminacją i na rzecz równości) (HALDE) nr 2009-117 z dnia 6 kwietnia 2009 r., pkt 40, 41.

cych w danym państwie [Garlicki 2009, 247]. W szkołach publicznych zatem dopuszczalne są np. symbole w postaci krzyży czy fakultatywne lekcje religii. Uczniowie mogą również podlegać ograniczeniom w zakresie swojego stroju wynikającym zarówno z praktycznych względów uczestnictwa przez nich w zajęciach, jak i utrzymaniem neutralności procesu edukacyjnego.

W przypadku osób korzystających z przestrzeni publicznej możliwe do zastosowania ograniczenia mogą mieć miejsce w przypadku odkrywania twarzy, które uzasadnione jest zarówno względami bezpieczeństwa, jak i warunku „życia razem”, jako wyrazu norm komunikacji w społeczeństwie europejskim.

Postanowienia EKPCz budując ogólnokontynentalny system prawny ochrony bogatego katalogu praw człowieka, jednocześnie kształtuje szerzej pojętą kulturę ochrony tychże praw [Zieliński 2010, 176]. Trybunał wstrzemięźliwie określa granice ingerencji pozostawiając państwom margines swobody. Kwestia ingerencji w wolność wyznania, w tym uzewnętrzniania jej w postaci strojów i symboli religijnych, często wywołuje skrajne emocje. Próba ujednolicania koncepcji dotyczącej miejsca religii w społeczeństwie w państwach europejskich odbywała by się ze szkodą dla ich tożsamości kulturowej, tradycji i potrzeb społecznych. Wskazane standardy możliwych ograniczeń prawidłowo wyrażają konieczną ochronę praw jednostki i zróżnicowane warunki kulturowo-społeczne.

PIŚMIENNICTWO

- Bartoszewicz, Jakub. 2011. „Zakaz zasłaniania twarzy a prawo do uzewnętrzniania wyznania.” *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego* 2:7-18.
- Borecki, Paweł. 2011. „Obecność krucyfiksów w salach szkolnych. Glosa do wyroku ETPC z dnia 18 marca 2011 r., 30814/06.” *Przegląd Sądowy* 11-12:195-201.
- Buksiński, Tadeusz. 2017. „Moralność publiczna i jej wpływ na funkcjonowanie sfery publicznej.” *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Organizacja i Zarządzanie* 74:29-46.
- Cebula, Sławomir. 2011. *Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce*. Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.
- Czuryk, Małgorzata. 2018. „Bezpieczeństwo jako dobro wspólne.” *Zeszyty Naukowe KUL* 243, nr 3:15-24.
- Falski, Jacek. 2016. „Współczesny obraz konstytucyjnej zasady laickości we Francji. Próba syntezy.” *Przegląd Sejmowy* 136, nr 5:9-31.

- Falski, Jacek. 2018. „Ograniczenia w zakresie ekspozycji symboliki religijnej (nowe restrykcje dotyczące ubioru) w przestrzeni publicznej współczesnej Francji.” *Przegląd Sejmowy* 146, nr 3:39-58.
- Falski, Jacek. 2021. „Regulacje ograniczeń w zakresie noszenia symboli religijnych w ocenie Komitetu Praw Człowieka ONZ.” *Przegląd Sejmowy* 164, nr 3:243-60.
- Garlicki, Leszek. 2009. „Religia a szkoła publiczna (na tle aktualnego orzecznictwa strasburskiego).” W *Pro bono Reipublicae. Księga jubileuszowa Profesora Michała Pietrzaka*, red. Paweł Borecki, Andrzej Czohara, i Tadeusz J. Zieliński, 244-54. Warszawa: LexisNexis.
- Garlicki, Leszek. 2010. „Art. 9.” W *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. 1: Komentarz do artykułów 1-18*, red. Leszek Garlicki, 550-83. Warszawa: C.H. Beck.
- Grzelak, Katarzyna. 2009. „Sytuacja społeczności muzułmańskiej w Europie: aspekt społeczno-ekonomiczny na przykładzie państwa francuskiego.” *Studia Prawno-ustrojowe* 9:361-70.
- Herdegen, Matthias. 2006. *Prawo europejskie*. Wyd. 2. Warszawa: C.H. Beck.
- Jellinek, Georg. 1895. *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte: ein Beitrag zur modernen Verfassungsgeschichte*. Lipsk: Duncker & Humblot.
- Kamiński, Ireneusz C. 2013. „Islamska chusta i zasłony twarzy u kobiet w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu.” *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego* t. XI, 7-19.
- Kamiński, Ireneusz C. 2010. „Nakaz obecności krzyża we włoskiej szkole. Glosa do wyroku ETPC z dnia 3 listopada 2009 r., 30814/06.” *Europejski Przegląd Sądowy* 3:40-47.
- Killian, Catlin. 2007. „From a Community of Believers to an Islam of the Heart: «Conspicuous» Symbols, Muslim Practices, and the Privatization of Religion in France.” *Sociology of Religion* 68:305-20.
- Korzeniewska-Lasota, Anna. 2011a. „Glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie Soile Lautsi v. Italii (skarga nr 30814/06).” *Studia Elbląskie* 12:469-78.
- Korzeniewska-Lasota, Anna. 2011b. „Zakres wolności sumienia i wyznania.” *Studia Warmińskie* 48:211-26.
- Kuriata, Agnieszka. 2014. „Źródła prawa muzułmańskiego wobec stroju kobiety muzułmanki.” *Acta Erasmiiana* 7:143-67.
- Nowicki, Marek. 2010. „Wokół Konwencji Europejskiej; Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.” Warszawa: Wolters Kluwer.
- Orzeszyna, Krzysztof. 2017. „Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia.” *Medyczna Wokanda* 9:17-29.
- Perdek, Katarzyna. 2017. „Swoboda sumienia i wyznania dziecka.” W *Dobro pojemne jak krzywda. Prawna ochrona dziecka. Deklaracje a rzeczywistość*, red. Jacek Mazurkiewicz, i Piotr Mysiak, 216-25. Wrocław: Jacek Mazurkiewicz.
- Piechowiak, Marek. 1994-1995. „Wolność religijna – aspekty filozoficzno-prawne.” *Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju* 3:7-21.
- Romanko, Agnieszka. 2013. „Symbol krzyża w sferze publicznej w kontekście wybranych orzeczeń.” *Kościół i Prawo* 2 (15), 207-26.

- Romanko, Agnieszka. 2015. „Ekspozycja chusty islamskiej przedmiotem rozstrzygnięć Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.” *Kościół i Prawo* 4 (17), nr 2:195-214.
- Rozner, Monika. 2002. „Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.” *Studia z Prawa Wyznaniowego* t. 5, 111-36.
- Serzhanova, Viktoria, i Ewa Tuora-Schwierskott. 2018. „Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.” *Gdańskie Studia Prawnicze* t. XL, 303-14.
- Sobczak, Jacek, i Maria Gołda-Sobczak. 2012. „Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka.” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia* vol. XIX, 1 Sectio K, 27-65.
- Sobczak, Jacek, i Witold Sobczak. 2012. „Ograniczanie człowieka w jego prawach ze względu na przynależność wyznaniową albo bezwyznaniowość.” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia* vol. XIX, 1 Sectio K, 67-96.
- Szubtarski, Grzegorz. 2016. „Prawo do manifestowania przekonań religijnych poprzez symbole religijne w świetle wyroku w sprawie Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 15 stycznia 2013 roku.” *Kościół i Prawo* 5 (18), nr 2:185-203.
- Torfs, Rik. 2016. „Obecność krzyża w przestrzeni publicznej z perspektywy Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.” W *Obecność krzyża w przestrzeni publicznej; Doświadczenia niektórych państw europejskich*, red. Piotr Stanisław, Michał Zawisławski, i Marta Ordon, 11-22. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Wolff, Tim. 2021. „True Believers? – Sincerity and Article 9 of the European Convention on Human Rights.” *European Constitutional Law Review* 17, nr 2:259-86.
- Wólkowska, Magdalena. 2013. „Prawa kulturalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza w oparciu o orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu.” *Studia Iuridica Toruniensia* t. XII, 241-60.
- Wroczeński, Józef. 2016. „Godność osoby ludzkiej podstawą prawa do wolności religijnej.” *Prawo Kanoniczne* 59, nr 3:3-18.
- Zieliński, Tadeusz J. 2010. „Trzy systemy prawnej ochrony wolności religijnej o zasięgu międzynarodowym.” *Rocznik Teologiczny* t. 52, 163-77.

**Symbole i stroje religijne w przestrzeni publicznej
– uwagi na tle orzecznictwa
Europejskiego Trybunału Praw Człowieka**

Abstrakt

Symbole i stroje religijne to istotny element realizacji wolności sumienia i wyznania. Zmiany społeczne, w tym pogłębiająca się laicyzacja oraz dyfuzja kulturowa, doprowadzają do pogłębiania się sekularyzacji. Religia jeszcze nie tak dawno spełniała w państwach istotną rolę, przenikając się z władzą publiczną i stanowiąc ważki element polityki państwowej. Obecność symboli i strojów religijnych w przestrzeni publicznej, w tym w przestrzeni związanej z administracją publiczną, w konsekwencji była czymś naturalnym. Efektem wspomnianych zmian społecznych jest również zakwestionowanie obecności tych symboli i poddanie pod weryfikację standardów ich występowania. W tym kontekście istotne jest znalezienie balansu pomiędzy neutralnością przestrzeni publicznej, a prawem do wyrażania swoich uczuć religijnych. Celem

badawczym artykułu jest określenie standardów dopuszczalności strojów i symboli religijnych w sferze publicznej w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Słowa kluczowe: wolność wyznania; symbole i stroje religijne; prawo europejskie

**Religious Symbols and Clothing in Public Space
– Comments on the Jurisprudence
of the European Court of Human Rights**

Abstract

Religious symbols and clothes are an important element of the realization of the freedom of conscience and religion. Social changes lead to deepening secularization. Not so long ago, religion played an important role in states, intertwining with public authority and constituting an important element of state policy. The presence of religious symbols and costumes in the public space, including the public administration space, was consequently natural. The effect of the aforementioned social changes is also questioning the presence of these symbols and subjecting their standards to verification. In this context, it is important to find a balance between the neutrality of public space and the right to express one's religious feelings. The research objective of the article is to define the standards of admissibility of religious clothes and symbols in the public sphere in the jurisprudence of the European Court of Human Rights.

Keywords: freedom of religion; religious symbols and costumes; European law

Information about Author: DR. EWA MILCZAREK – Faculty of Law and Administration, University of Szczecin; correspondence address: ul. Narutowicza 17A, 70-240 Szczecin, Poland; e-mail: ewa.milczarek@usz.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0003-0726-0959>